

УДК 338.488.2(37+38)

Іван САНДУЛЯК

ЗАЇЖДЖІ ДВОРИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ І ОБСЛУГОВУВАННЯ В НИХ МАНДРІВНИКІВ

У статті йдеться про місця ночівлі мандрівників, які подорожували територіями Греції та Риму в античну добу, характеризується рівень обслуговування у заїжджих дворах, висвітлюються побутові особливості в цих закладах, а також умови перебування подорожуючих. Крім того, автор розглядає особливості тогочасного інтер'єру гостьових кімнат, описує їх меблювання й аналізує загальний рівень комфорту та надання мандрівникам відповідних послуг.

Ключові слова: античність, Стародавня Греція, Стародавній Рим, заїжджі двори, таверни, античні подорожі.

Іван САНДУЛЯК

ЗАЕЗЖИЕ ДВОРЫ ДРЕВНЕЙ ГРЕЦИИ И РИМА И ОБСЛУЖИВАНИЕ В НИХ ПУТЕШЕСТВУЮЩИХ

В статье рассматриваются места ночлега путешественников, которые перемещались территориями Греции и Рима в период античности, характеризуется уровень обслуживания в заезжих дворах, освещаются бытовые особенности в этих заведениях, а также условия пребывания путешественников. Кроме того, автор описывает особенности интерьера гостевых комнат и их меблировку, анализирует общий уровень комфорта и предоставление путешественникам соответствующих услуг.

Ключевые слова: античность, Древняя Греция, Древний Рим, заезжие дворы, таверны, античные путешествия.

Ivan SANDULIAK

VICTUALLING-HOUSES AND WAYSIDE INNS IN THE ANCIENT GREECE AND ROME AND THE TRAVELLERS' SERVICE IN THESE HOUSES

The article goes on to canvas the locations where the travellers touring round the territories of ancient Greece and Rome stayed for night. The level of services in victualling-houses and wayside inns is being characterised. The welfare peculiarities in these facilities and the travellers' accommodation conditions are being elucidated in the article as well. Furthermore, the author gives his consideration to the peculiarities of the then décor of the guests rooms, depicts their furnishing and analyzes the overall convenience level and granting proper services to the travellers.

Key words: antiquity, ancient Greece, ancient Rome, victualling-houses and wayside inns, taverns, ancient tours.

Як відомо, передумови виникнення туризму формувалися ще у давні часи. Утворення перших цивілізацій і держав стародавнього світу сприя-

ло розвитку культурного обміну і торговельних зв'язків між етносами в різні історичні епохи. Практична реалізація обміну, в усіх його напрямках та проявах, цілком об'єктивно потребувала запровадження і поширення традиції здійснення людьми подорожей – як офіційного (за своєю мотивацією) характеру, так і приватного. Природно, що найбільш ранні, зафіксовані на письмі мандрівки, у добу античності здійснювалися переважно саме з метою налагодження торгівлі.

Крім того, найдавніші писемні джерела дозволяють стверджувати, що доволі частими причинами подорожей були цікавість, допитливість і бажання тієї чи іншої особи відвідати й ознайомитися з визначними місцями (переважно культового характеру), спорудами і архітектурними пам'ятками на терені власної країни або якоїсь іншої, прагнення поклонитися місцевим богам, намір оглянути унікальні об'єкти природи (скелі, вулкани, водоспади й т.п.), насолодитися незвичним краєвидом чи взяти участь у полюванні на екзотичних тварин, спостерігати за Олімпійськими іграми тощо.

Історіографічний аналіз теми дослідження свідчить, що заїжджі двори стародавнього Риму як сфера послуг для мандрівників та подорожуючих теренами Імперії й дотепер не стали предметом окремого наукового розгляду в українській історичній науці. Західноєвропейськими та радянськими антикознавцями минулого століття вивчалися лише окремі аспекти цієї проблеми.

У контексті історіографічного аналізу привертає увагу доволі змістовна праця польської дослідниці Лідії Віннічук «Люди, нрави та звичаї Стародавньої Греції і Рима», де подається багато цікавого матеріалу по виділеній тематіці [19].

У книзі відомого радянського вченого-антикознавця Г. Кнабе «Древній Рим – історія та повсякденність» також описуються місця ночівлі мандрівників і подорожуючих, рівень обслуговування, побутові особливості, умови їх перебування на заїжджих дворах тощо [20].

Деякі дотичні свідчення про становлення та розвиток заїжджих дворів можна знайти у монографії сучасної російської вченої М. Соколової «Історія туризму» [24].

Серед наукового доробку українських фахівців кінця ХХ – початку ХХІ ст. варто виділити цікаві публікації В. Федорченка та дослідниці Т. Дьорової «Історія туризму в Україні» [25], М. Мальську та І. Пандяк «Готельний бізнес: теорія та практика» [22]. Необхідно зазначити, що згадувані автори у своїх дослідницьких студіях торкалися, хоча й доволі фрагментарно, питань, пов'язаних з описом місць ночівлі, харчування, відпочинку в часи Стародавньої Греції та Риму, й надання цими закладами інших послуг подорожуючим і мандрівникам.

Однак, на сьогоднішній день, відсутні узагальнюючі наукові роботи, де б всебічно аналізувався феномен мандрів доби античності. Таким чином, окреслена дослідницька тема продовжує залишатися актуальною і

потребує подальшого комплексного висвітлення в усіх її соціальних про-
явах та історичних реаліях.

Джерельну базу складають класичні твори греко-римських авторів (письменників та істориків) – Авієна Руфа [1], Вергілія Марона [4], Геліодора [5], Геллія Авла [6;7], Геродота [8], Дінарха [9], Лікурга [10] та ін [13;14;15;16;17;18], де поруч з різним описовим та фактологічним матеріалом, містяться свідчення та розповіді про заїжджі двори в Імперії, обслуговування в них і т.п.

Отже, в даній статті ставиться за мету висвітлити і охарактеризувати організаційні засади та функціональні особливості «готельної» справи в латинському соціумі, проаналізувати роль шляхів та комунікаційних зв'язків у процесі розвитку сфери римських подорожніх послуг, а також описати кулінарні традиції тогочасних таверн та заїжджих дворів, смакові пріоритети клієнтів, побутові умови і ціновий рівень античних „готелів».

Як відомо, історія зародження, становлення і розвитку «готельної» справи тісно пов'язана з подорожами. Перші гостьові підприємства – прообрази сучасних готелів, як і сама професія з обслуговування мандрівників виникли в далекому минулому – більш як за 2 тис. років до н.е. у давньосхідній цивілізації. Неможливо установити точну дату виникнення перших готелів. Історія даної індустрії сягає своїм корінням у глибину віків. Зрозуміло, що як тільки люди почали мандрувати, з'явилася необхідність зупинки на ночівлю та відпочинок.

Найдавніші згадки про місця для розміщення на нічліг подорожніх можна знайти в писемних джерелах стародавнього Вавилону та Єгипту. Дані про перші «готелі» – таверни містяться в кодексі законів, складених приблизно 1700 р. до н.е. за царя Вавилонії – Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). Такі будинки для купців і мандрівників зводилися на транзитних шляхах переважно біля водних джерел.

Ряд дослідників вважає, що слово «гостинність» походить від старофранцузького – «ospis» – «дім, що приймає подорожуючих». Інші – від латинського «hospitium», що означає «гостинність». «Гостинці» – так називали в античності людей разом з їх сімейством, що здійснювали прийом гостей своєму домі. З такими особами іноземна держава підписувала союз про взаємну допомогу, дружбу та захист. «Союз гостинності», члени яких – ксени – брали на себе захист інтересів жителів іншого поліса у своїй державі. Згодом у Древній Греції навіть заснували інститут проксенів і евергетів (благодійників), перед тим як здійснити далеку подорож іноземець складав договір про гостинність уже не з окремою людиною, а з містом-державою.

Коли вояжери прибували в чужі міста на відпочинок-ночівлю вони зупинялись у знайомих або їх опікунством на місці займалася особа, котра обіймала відповідну посаду проксена; функції проксена певною мірою відповідали обов'язкам сучасного міського голови, але він неодмінно мав бути місцевим жителем, тобто уродженцем поліса. Цікавим є і

наступний факт: якщо людина збиралася в мандри до міста, де не було проксена, а сама вона не мала там родичів, друзів чи зв'язків або ж була з бідних верств населення, то в подібних випадках така людина брала із собою запас продуктів харчування і одержу, оскільки постійні двори й трактири, де можна було зупинитися і переночувати, зазвичай, не вирізнялися особливими зручностями [19, с. 71].

У зв'язку з активним розвитком античної торгівлі та появою нових портів стародавні греки активізували зведення (у припортових зонах) нових та зручних приміщень для прийому мандрівників, купців і паломників. Крім того, керівництво полісів турбувалося про підвищення рівня комфорту та різних видів послуг не лише заради самих зручностей для відвідувачів – воно добре розуміло, що з цього матиме чималі прибутки у міську скарбницю. Як пише з цього приводу видатний грецький історик Ксенофонт (430/25 – після 355 р. до н.е.) у творі «Про доходи»: «Коли складеться капітал, то добре і корисно побудувати для судновласників біля причалів міські готелі... це склало би для міста і прикрасу, і великі доходи...» [10, с. 12-14].

Спочатку корчми, потім таверни й заїжджі двори як об'єкти індустрії гостинності будувалися за державний рахунок всюди, особливо у великих (у першу чергу муніципальних) більших містах, поблизу храмів і морських портів. Вони не відрізнялися розмаїттям та високою якістю послуг, особливо при наданні їжі й нічлігу, а також особливою привітністю їхніх власників і мали сумнівну репутацію (через постійні крадіжки особистих речей постояльців). У корчмах, заїжджих дворах і тавернах клієнтам після побутових найчастіше пропонувалося три види послуг – музика, танці, бесіди та любов куртизанок.

Питанням гостинності в Давній Греції приділялася велика увага. Цьому сприяв сам Зевс. Саме його Гомер називав «Зевс-гостеприимець». Для прийому численних гостей у давній Елладі будували заїжджі двори, яких на той час було мало (особливо придорожніх закладів ночівлі), у зв'язку з поганим транспортним сполученням між окремими містами-державами, греків. Серед послуг, які надавалися такими «готелями», здебільшого було надання нічлігу. Щодо харчування подорожуючих, то вони в більшості випадків це питання вирішували самі – або привозили продукти з собою, або купували їх у найближчих крамницях.

Але заклади ночівлі, в яких можна знайти притулок за гроші, не були відомими в той період. Багаті іноземці завжди могли знайти гостинний прийом у приватних будинках заможних городян. Їх будинки мали спеціально відведені кімнати для гостей, де їх приймали безкоштовно. У разі відсутності таких кімнат гості Давньої Греції могли розміститися під портиком будинку на відкритому повітрі, сприятливий клімат Греції у більшій її частині робив це можливим.

У Стародавній Греції першими підприємствами гостинності були таверни і хоспітеуми. Ці заклади були важливим елементом релігійного і

соціального життя, де існували помешкання для розміщення мандрівників, але основне їх призначення – надання послуг харчування. Приміщення для нічлігу теж були, але ні про який комфорт не могло бути й мови. Часто місце для ночівлі пропонувалося в одному приміщенні з тваринами, щось подібне до сараїв, а спальне місце було, як правило, просто соломомою на підлозі. У Давній Греції були широко поширені два типи споруд, призначених для прийому на нічліг: каталонії (приватні заїжджі двори) і пандокеї (державні заїжджі двори) і були доступні усім [23, с. 29].

Велике значення в появі підприємств гостинності відіграли Близький Схід, Азія, Закавказзя. Територією цих регіонів проходили найбільші торгові шляхи, якими довгими потоками рухалися каравани. Ночували зазвичай у наметах, які розбивали поруч із караванним шляхом, тому для задоволення потреб подорожуючих споруджували караван-сараї – будівлі, що склалися з приміщень для ночівлі людей і загону для верблюдів, оточені фортечною стіною, яка захищала від стихій і розбійників.

Основна маса римського населення жила в сільських трібах. У ранню епоху це були будинки атріумного типу, в основному одноповерхові. Назва походить від слова «atrium», що пішло від прикметника «ater» – чорний. Основне приміщення назвали так не випадково. У кімнаті було вогнище, яке і «зафарбовувало» своєю сажею стіни під час приготування їжі. Плита розташовувалася в глибині кімнати, а на передньому плані – господарське ліжко. В центрі атрія розміщувався басейн, куди стікала дощова вода через отвір у дахові. Вікон було мало і всі розташовувалися наверху. По обидва боки від дверей уздовж стін відгороджувалися одна від одної дошками кімнати, вхід в які відділявся від атрія ширмами. Ось вони і служили спальнями для інших членів сім'ї чи для гостей. Дім не перевантажували меблями: стіл, лавки, скриня для одягу, навісні шафи та полиці – ось і все нехитре меблювання.

Розклад дня був продиктований тривалістю світлового дня і необхідністю дорожити сонячним світлом. Прокинувшись, мандрівники мили руки і лице, з'їдали перший сніданок, який називався «dentaculum». Складався він із шматка хліба, сиру, оливок, цибулі, іноді з додаванням вареної риби.

Зрозуміло, що тогочасні транспортні засоби (в основному, воли, коні, віслюки) рухалися з невеликою швидкістю і вояжери за день долали невеликі відстані, тому в них була необхідність у притулку, харчуванні й відпочинку як людей, так і тварин. З метою задоволення потреб і надання гарантії для повторних приїздів подорожуючих городяни будували приміщення для ночівлі, склади для товарів, стійла для коней та верблюдів.

Римлянами до послуг мандрівників, які здійснювали довготривалі подорожі, були створені заклади іншого типу – постійні двори (одно- або двоповерхові будинки з окремими кімнатами для подорожуючих), у деяких із них існувала кімната для умивання. У таких закладах подорожуючий за окрему плату мав можливість харчуватися, замінити коней

або полагодити упряж чи віз. Зазначимо, що римляни були досвідченими мандрівниками, які відвідували досить віддалені від столиці куточки Римської імперії. Тогочасні подорожі латинян до єгипетських пірамід були доволі популярними. На давньоримських картах зазначалися місця для ночівлі, які розташовувалися зазвичай на відстані денного переходу один від одного і були позначені різними символами залежно від рівня комфорту та різноманітності послуг, що надавалися воячерам.

Про те, наскільки серйозно розглядалася в стародавні часи надійність закладу, що надавав мандрівникам притулок, харчування й нічліг, свідчить факт особливої зацікавленості держави. Так, у зводі римських законів була передбачена відповідальність такого закладу за речі подорожніх. Отоді й з'явилася можливість безпечно провести ніч у постійному дворі.

Найбільш розгалужена мережа заїжджих дворів була створена на території Римської імперії. Уздовж головних доріг на відстані близько 25 миль один від одного (40,225 км) стали розташовувати заїжджі двори. Протяжність дороги в період розквіту складала близько 85 тис. кв. км. Держава брала участь у будівництві цих заїжджих дворів і в контролі над їх діяльністю. Поселення відбувалося суворо за класовою ознакою, і дотримувалася певна градація. Купці, торговці та мандрівники не могли бути поселені з урядовцями і державними службовцями. Плебеїв не мали права поселяти з представниками вищого стану. Для аристократії створювалися відповідні умови проживання. Будівлі будувалися за всіма правилами архітектурного мистецтва, в яких подорожуючим пропонувався широкий спектр послуг («водопровід», прислуга та ін.), скористатися якими можна було, маючи документ, який підтверджував особливий статус пред'явника.

У римських заїжджих дворах несоромно було зупинитися навіть представникам вищої знаті – королям і членам їх сімей. У таких будинках (стабулах) були окремо облаштовані кухні, покої для гостей, декілька спалень, приміщення для прислуги, туалетні кімнати, лазні, косметичні (масаж, стрижка) приміщення, пральні, приміщення по ремонту одягу і чищенню взуття, стайні, послуги коваля та ін. Такі постійні двори відрізнялися один від одного обсягом і якістю надання послуг, починаючи від преторія, у якому можна було прийняти імператорську свиту, і до скромних установ. Повністю обладнаний постійний двір міг запропонувати практично все необхідне для подорожуючого. Тут можна було поїсти, переночувати, змінити їздових тварин (у стайнях більших заїжджих дворів налічувалося до сорока коней і мулів), візка, візників, знайти слуг, людей, які повертали запряжних тварин на попередню станцію, ветеринарів, каретників і колісників, що лагодили uszkodжені екіпажі.

Тільки у віддалених місцевостях, як, наприклад, на перевалах або на віддалених дорогах, імператорська влада змушена була будувати постійні двори за державний кошт. У таких місцях приймали на нічліг усіх

мандрівників, приватних осіб, так само як і представників офіційної влади, щоб компенсувати їм витрати. Візників та їх тварин, конюхів і всіх інших залучали для роботи у важкодоступних місцях з місцевих околиць, якщо це було можливо. Із цього часу вже почали з'являтися люди, які працювали саме в постійних дворах.

Згодом утримання заїжджого двору стало обтяжливим для його керуючого – у зв'язку з розвитком суспільства й цивілізації вимоги до закладів нічлігу постійно зростали. Їхніми послугами користувалися не тільки ті, хто мав право користуватися заїжджим двором за законом, але й із числа позбавлених цих прав чиновників. Дехто з таких осіб самовільно конфіскував коней і екіпажі або нахабно привозив із собою в заїжджі двори людей, які не мали права на безкоштовне обслуговування. Спеціальні інспектори (куриози, курсус, публици) перевіряли правочинність користування дипломами після закінчення строку їхньої придатності, проїзду ними тією чи іншою дорогою, користування не тим видом їздових тварин.

Імператори один за одним видавали суворі закони, щоби припинити зловживання й утримати обслуговування на заїжджих дворах на відповідному рівні.

Деякі багаті землевласники будували постійні двори на кордонах своїх володінь. Заїжджі двори і таверни, розташовані поблизу міст, часто відвідували заможні городяни. Таверни ж та постійні двори, призначені для обслуговування громадян нижчого соціального статусу, пропонували лише мінімальні умови для ночівлі та відпочинку. Скромні сільські заїжджі двори в Імперії називалися кумпонами.

Уже в III ст. до н.е. будівельники Рима зводили високі багатокімнатні будівлі – інсули як для розміщення населення міста, яке розросталося, так і гостей. Такі будівлі з дерев'яним каркасом зводилися три-, чотири-, а деколи й п'ятиповерхові. У Римі інсули заселялися як бідняками, так і городянами із середнім достатком; багатші жителі мешкали в особняках. У такому багатоповерховому будинку здавалися найми окремі приміщення або цілі поверхи. У римському порту Остії, де особливо гостро відчувався брак простору, у багатоповерхових інсулах жили всі (збереглися залишки ряду не тільки упорядкованих, але і прикрашених фресками й рельєфами інсул). У інших містах, де було достатньо простору для забудови (таких, як Помпеї), інсул не зводили взагалі, будували будиночки із садом або особняки. Сотні міст у Римі мали акведуки – водопроводи, які подавали воду в місто. Як правило, акведуки були монументальними спорудами на арочних опорах. Найдовший акведук – 132 км був зведений при імператорові Адріані у Карфагені. В цей же час з'являються будинки лупанарії (публічні будинки).

Таверни і заїжджі двори, призначені для обслуговування людей найнижчих прошарків, пропонували мінімальні умови для ночівлі та відпочинку. Наприклад, ті, які часто подорожували, спали просто на соломі, а

щоб не змерзнути в холодну пору року, притискалися до теплового боку свого коня. Про додатковий комфорт не було й мови [25, с. 20].

Стосовно готельного «сервісу», який пропонувався подорожнім і про котрий уже згадувалося вище, необхідно зазначити: у великих римських містах готелі розташовувалися неподалік міських воріт або в центрі міста, у портах – неподалік від пристані. На видному місці перед готелем чи постійним двором, або над входом завжди була вивіска, де фіксувалося ім'я власника закладу. Наприклад, у Помпеях найбільш відомими закладами такого роду були готелі Гая Гугіна Фірма і Ситія [19, с. 96]. Іноді, скоріше як виняток, римські готелі мали й нетрадиційні назви: «У орла», «Під мечем», «У сестер», «Під вітрилом» і т.п. На табличках, які традиційно також прибивалися біля входу, пропонувався перелік послуг, котрі надавав той чи інший готель. Наприклад, на одній з подібних табличок писалося: «Тут розміщений готель. Трикіліній на три ложа з усіма зручностями»; інша готельна табличка вишукано «рекламувала»: «Випивка вартує тут асс. За два асси ти кращого вип'єш, а за чотири вже будеш фалернське пити» [11, с. 147].

Зазвичай, на першому поверсі цих закладів розташовувався трактир, на другому – кімнати для відпочинку. Меблювання готельних кімнат було доволі примітивним і складалося з ліжка (у закладах найнижчого розряду – звичайний тапчан), лампи та нічного горщика (як обов'язкового атрибуту). Однак, бували випадки, коли цей необхідний аксесуар виявлявся «в номерах» відсутній. Підтвердженням слугує один з настінних написів, який залишили після себе відвідувачі: «Ми помочилися в ліжку. Винуваті ми, ладно, хазяїн. Але чому ж ти нам не дав нічного горщика?» [11, с. 149]. Крім вульгаризованих послань ображених постояльців, на стінах готелів археологи знайшли написи більш нейтрального змісту: «Валерій Венуст, рядовий І преторіанської когорти Руфа» [19, с. 96]. Окремий тип написів на готельних стінах залишали темпераментні відвідувачі: «Я, Вібій, в кімнаті цій спав один, але весь час мріяв про свою Урбану» [19, с. 96].

Варто зазначити і те, що господарі заїжджих дворів у ті часи були позбавлені багатьох цивільних прав, включаючи право служити в армії, порушувати проти кого-небудь справи в суді, приносити присягу й виступати опікунами чужих дітей. Інакше кажучи, моральні підвалини всякої людини, що займається цим бізнесом, автоматично ставилися під сумнів.

Отже, з одного боку, можна стверджувати, що не кожний власник готелю чи постоялого двору в Римській державі часів Імперії приділяв достатню увагу підтриманню належного рівня зручностей та гігієни для відвідувачів; з другого боку, й самі постояльці при проживанні далеко не завжди поводитися належним чином, що, у свою чергу, змушувало господарів вивішувати у спальних приміщеннях окремі «правила поведінки», наприклад: «Ноги хай раб омиє і насухо витре, ліжко серветкою вкрий, наші хустки бережи!» [11, с. 150].

Необхідно наголосити й на тому факті, що в Римі власники готелів та постійних дворів не користувалися доброю славою: їх вважали ловкачами, які намагалися отримати побільше зиску зі своїх постояльців. Про жінок – власниць готелів – подорожуючі були ще гіршої думки, сприймаючи їх як чаклунок. У «Метаморфозах» Апулея прямо говориться, що власниця готелю є чаклункою, котра вміла джерела позбавляти води, мала силу і здатність затопляти гори та гасити зірки [3, I, 8]. З даного опису можна зробити висновок, що власники готелів і постійних дворів скоріш за все мали неабиякі таланти спритно ошукувати своїх клієнтів, а не займалися чаклунством у прямому розумінні цього слова. Проте опис, який наводить у своєму трактаті «Про град Божий» св. Августин Аврелій (354 – 430), демонструє, що певної забобонності не був позбавлений і перший західний Отець Церкви.

Ось що стверджував святитель: «І ми, коли були в Італії, чули таке про таку собі область, де, як говорили, жінки, власниці постійних дворів, навчені цим пагубним хитрощам (чаклунству. – *І.С.*), мали звичку мандрівникам, яким хотіли або могли, давати в сирі щось, від чого ті відразу ж оберталися на в'ючних тварин і перевозили все необхідне» [2, XVIII, 18]. На думку Л. Вінничук, наведений пасаж говорить, що «ймовірно, чаклунські чари власниць готелів полягали в тому, що, коли постояльці не могли отримати там добрі харчі чи вино, вони самі повинні були як в'ючні тварини, тягати собі з ринку бажану їжу та напої» [19, с. 97].

Зрозуміло, що залежно від категорії, статків, рівня комфортності та послуг, які пропонував готель чи постійний двір, його власник змушений був залучати й відповідну кількість прислуги. З цього приводу та сама Л. Вінничук зазначає: «До них (обслуговуючого персоналу. – *І.С.*) належали: сторож або двірник, брамничий, трактирний слуга або інша людина, яка прислужувала постояльцям. Чималий штат прислуги доводилося тримати й на кухні: один із рабів розпалював і підтримував вогонь (ці функції могла виконувати й жінка – фокарія); страви готував кухар, в окремих випадках не один; іноді, крім цього, власник тримав також ковбасника – ботулярія і кондитера – крустулярія. Серед усіх цих осіб, які працювали у трактирі або в готелі, ми не бачимо жодного, хто б підтримував внутрішній порядок у закладі» [19, с. 97].

Цікаво також зазначити, що в кімнатах, де харчувалися подорожуючі, на стінах (як і в спальних кімнатах) з'являлися написи, у котрих вони зверталися до господаря, висловлюючи своє невдоволення їжею та оцінюючи рівень «сервісу» у його закладі: «Якби попався ти нам на такі самі омани, трактирнику: воду даєш ти, а сам чисте попиваєш вино» [11, с. 148]. Зрозуміло, що така сумнівна настінна «реклама» не сприяла збільшенню прибутків власника закладу. В готелях, а особливо у корчмах, нерідко відбувалися сварки та скандали, джерелом яких слугували азартні ігри (найчастіше гра в кості) і надмірне вживання вина деякими по-

стояльцями або відвідувачами. Надто «гарячих» гравців попереджали спеціальні (теж настінні) написи: «Будь привітним тут і прикрі кинь лайки, якщо ти можеш, а ні, так іди собі геть» [11, с. 150].

Якщо відвідувач довго не заспокоювався, і не звертав уваги на ці попередження, спеціальні слуги виганяли його на вулицю; для такого клієнта існував інший напис: «Вас тут уже немає – скандальте на вулиці!» [19, с. 98].

Таким чином, для здійснення мандрівниками далеких вояжів римляни, створили доволі багато умов: побудували хороші шляхи сполучення та мости, звели численні готелі, постоялі двори, таверни й трактири, поступово підвищуючи в них загальний рівень обслуговування.

Джерела та література: **1.** Авиен Руф. Описание земного круга / Пер. С. Кондратьева // ВДИ, 1949. – №4. – С. 192-200; **2.** Августин Аврелий. О граде Божьем: В 4-х ч. – М., 1994. – Ч. IV; **3.** Апулей. Апология. Метаморфозы. Флориды / Пер. М.А. Кузьмина и С.П. Маркиша. – М., 1956. – 487 с.; **4.** Вергилий Марон. Буколики. Георгики. Энеида. М.: Художественная литература, 1979. – 473 с.; **5.** Геллиодор. Эфиопика / Пер. А. Егунова. – М.: Наука, 1965. – 204 с.; **6.** Геллий Авл. Аттические ночи: В 2-х т. – СПб.: Зимний сад, 2008. – Т. I. – 326 с.; **7.** Геллий Авл. Аттические ночи: В 2-х т. – СПб.: Зимний сад, 2009. – Т. II. – 344 с.; **8.** Геродот. Мимиамбы. – М.: Рипол, 2008. – 281 с.; **9.** Динарх. Речи / Пер. Э. Фролова // ВДИ, 1962. – №2. – С. 176-183; **10.** Ксенофонт. О доходах // Сочинения Ксенофонта / Пер. Г.А. Янчевицкого. – Митава, 1880. – Вып. 1. – 481 с.; **11.** Латинские эпиграфические стихотворения / Под ред. Б.И. Ярхо. – М., 2001. – 502 с.; **12.** Ликург. Речи / Пер. Г. Прушакевич // ВДИ, 1962. – №2. – С. 184-188; **13.** Менандр. Комедии. – М.: Рипол, 207. – 302 с.; **14.** Павсаний. Описание Эллады / Пер. С. Кондратьева: В 2-х т. – М.: Терра, 1998. – Т. I. – 345 с.; **15.** Плавт Макций. Избранные комедии / Пер. А. Артюшкова: В 2-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. I. – 354 с.; **16.** Теренций Афр. Комедии / Пер. А. Артюшкова. – М.: Рипол, 2010. – 479 с.; **17.** Элиан Клавдий. Пестрые рассказы / Пер. С. Поляковой. – М.: Наука, 1963. – 312 с.; **18.** Ювенал Юний. Сатиры. – М.: Крон-Пресс, 2002. – 230 с.; **19.** Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. В.К. Ронина. – М.: Высшая школа, 1988. – 495 с.; **20.** Кнабе Г.С. Древний Рим – история и повседневность. – М.: Искусство, 1986. – 206 с.; **21.** Котлер Ф., Боген Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство и туризм / Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 361 с.; **22.** Мальська М.П., Пандяк І.Г. Готельний бізнес: теорія та практика. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.; **23.** Мальська М.П. Організація готельного обслуговування / М.П. Мальська, І.Г. Пандяк, Ю.С. Занько. – К.: Знання, 2011. – 366 с.; **24.** Соколова М.В. История туризма. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 352 с.; **25.** Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.